

کتیبه محراب اصلی و کتیبه بالای
محراب اصلی مسجدجامع شوشتر،
مأخذ: نگارندگان.

تحلیل ساختار و ویژگی‌های بصری کتیبه کوفی سوره یس مسجد جامع شوشتر*

سحر صالحی ** محمد خزائی *** سید ابوتراب احمدپناه ****

تاریخ دریافت: ۹۸/۳/۲۵

تاریخ پذیرش: ۹۹/۹/۱۹

صفحه ۵ تا ۱۹

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

مسجد جامع شوشتر در دوره خلافت خلیفه المسترشد بالله ابو منصور فضل بن المستظهر بن المقتدی (۵۱۲-۵۲۹ق) ساخت آن به پایان رسید تاریخ شروع ساخت آن سال ۲۵۴ ق است. می‌توان آن را یکی از مساجد اوایل دوره اسلامی در ایران دانست که در دوره‌های بعد مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته است. کتیبه‌های کوفی گچ‌بری این مسجد شامل کتیبه کوفی محراب اصلی (آیات سوره اسراء) و کتیبه کوفی (سوره یس) است. کتیبه کوفی (سوره یس) بر دیوار محراب مسجد جامع شوشتر از نمونه‌های موفق خط کوفی در تزیینات بناست. طول کتیبه سی و دو متر شامل آیات ۸ تا ۲۳ سوره یس است. این کتیبه ترکیبی از خط کوفی ساده و برگدار با پس‌زمینه‌ای از نقوش اسلیمی است. هدف این پژوهش دستیابی به ساختار و ویژگی‌های بصری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر است. سؤال این است که ساختار تشکیل‌دهنده در نظام نوشتاری خط کوفی کتیبه (سوره یس) مسجد جامع شوشتر چگونه است و از چه ویژگی‌ها و قابلیت‌های بصری پیروی می‌کند؟ روش تحقیق پیش رو توصیفی-تحلیلی است و جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای-میدانی انجام شده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی است. نتایج تحلیل‌ها نشان می‌دهد که ساختار این کتیبه از نظام نوشتاری و نظام گیاهی مورد استفاده در کتیبه‌های کوفی پیروی می‌کند. نظام نوشتاری کتیبه کوفی (سوره یس) دارای ساختار نظام‌مند دیگری است که شامل خطوط کرسی و خطوط راهنماست. این خطوط با نسبت معینی از یکدیگر قرار گرفته‌اند و کلمات در سی و دو متر کتیبه روی این خطوط طراحی شده‌اند. ضخامت حروف عمودی، فاصله بین حروف و کلمات، از خطوط راهنمای عمودی با فاصله یکسان نیز پیروی می‌کند. ارتفاع کشیدگی‌های حروف ارتفاع‌دار مانند الف‌ها دو برابر نظام نوشتاری در این کتیبه است. فضای خالی بین کشیدگی‌های حروف ارتفاع‌دار در کل کتیبه با هم برابر است. تکرار فضاهای برابر در این کتیبه ضرباً هنگی از فضاهای منفی ایجاد کرده است که با طراحی نقوش اسلیمی پر شده است.

کلیدواژه‌ها

مسجد جامع شوشتر، کتیبه کوفی، سوره یس، کیفیات بصری.

* این مقاله مرتبط با پایان نامه رشته ارتباط تصویری، دوره کارشناسی ارشد در دانشگاه تربیت مدرس می‌باشد. عنوان پایان نامه: بررسی شاخصه‌های گرافیکی کتیبه‌های کوفی مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر، پروژه عملی: طراحی فونت جدید بر اساس حروف کتیبه‌های مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر. به راهنمایی و مشاوره نویسنده‌گان دوم و سوم است.

** سحر صالحی، فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد، رشته ارتباط تصویری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر، شهر تهران، استان تهران

Email: Saharsalehi420@gmail.com

*** محمد خزائی، استاد دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری، شهر تهران، استان تهران (نویسنده مسئول)

Email: Khazaiem@modares.ac.ir

**** سید ابوتراب احمدپناه، استادیار دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده هنر و معماری، شهر تهران، استان تهران

Email: ahmadp_a@modares.ac.ir

مقدمه

مورد استفاده در پس‌زمینه کتیبه کوفی (سوره یس) این بنا از جنبه‌های مهم این پژوهش است.

روش تحقیق

روش این پژوهش توصیفی-تحلیلی است. گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای-میدانی انجام شده است. در این پژوهش با اجرای سیستمی تصاویر عکاسی شده از کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر، به بررسی و تحلیل ساختار تشکیل‌دهنده در نظام نوشتاری این کتیبه می‌پردازد و ویژگی‌ها و قابلیت‌های بصری آن را می‌یابد. تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت کیفی است.

پیشینه تحقیق

در زمینه ساختار کتیبه‌ها در بناهای ایرانی در دوره‌های اسلامی و همچنین در ارتباط با مسجدجامع شوشتر پژوهش‌هایی انجام شده است. این پژوهش‌ها به بیان برخی از ویژگی‌های خطوط کوفی در کتیبه‌ها پرداخته و درباره مسجدجامع شوشتر به جنبه‌های معماری آن پرداخته‌اند و کتیبه‌های این مسجد از جنبه‌های ساختاری و چگونگی استفاده کیفیات بصری در آن مورد تجزیه تحلیل قرار نگرفته است. در اینجا به بررسی پژوهش‌هایی که انجام شده است، پرداخته می‌شود.

در جدیدترین پژوهش‌ها می‌توان به مقاله‌ای با عنوان «ساختار ویژگی کتیبه‌های کوفی تزئینی (گل و برگدار) در دوره سلجوقی و ایلخانی» نوشته مهدی مکی‌نژاد در نشریه علمی-پژوهشی نگره سال ۱۳۹۷ شماره ۶، اشاره کرد که به بررسی برخی نمونه‌ها از کتیبه‌های کوفی تزئینی (گل و برگدار) در دوره سلجوقی و ایلخانی پرداخته است و نتیجه این پژوهش این است که کتیبه‌های کوفی تزئینی، از سه بخش عمده شامل نظام نوشتاری، هندسی (گره) و گیاهی، تشکیل شده‌اند که بیشترین دامنه خلاقیت و تنوع، در نظام هندسی و گیاهی صورت گرفته است. در مقاله دیگری با عنوان «فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه عالمه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی» نوشته غلامعلی احمدی، محمدرضا شمشیری و جهانبخش رحمانی در سال ۱۳۹۸ شماره ۳۶ در نشریه مطالعات هنر اسلامی به چاپ رسیده است. پس از درک دیدگاه و نظریه فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه علامه طباطبایی، به عنوان تئوری آفرینش و خلقت می‌توان به انعکاس اندیشه‌های عرفانی در کتیبه‌نگاری دست یافته است و از جنبه مفهومی به کتیبه‌نگاری توجه کرده است.

در پایان نامه دکتری با عنوان «ساختار و قابلیت‌های خط کوفی در کتیبه نگاری معماری ایران (سلجوقی تا صفوی)» نوشته مهدی مکی‌نژاد به راهنمایی دکتر حبیب الله آیت الهی و مشاور محمد مهدی هراتی در آذرماه ۱۳۸۹ دانشگاه شاهد به بررسی ساختار و قابلیت‌های خط

در تاریخ فرهنگ و هنر ایران کتیبه‌نگاری جزئی از تزئینات معماری ایران به حساب می‌آید. تحلیل کتیبه‌های موجود در معماری دوره اسلامی از جنبه‌های بصری و ویژگی‌های ساختاری، می‌تواند در هنر معاصر تأثیرات بسزایی را دارا باشد. ساخت مسجدجامع شوشتر از سال ۲۵۴ ق شروع و احتمالاً تا سال‌های ۵۱۲-۵۲۹ ق به طول انجامید. در دوره خلافت عباسیان، المعتز بالله محمدبن جعفر متوکل آغازگر بنای مسجدجامع شوشتر بوده است. او خلیفه سیزدهم بنی عباس بود و در سال ۲۵۴ در زمان امام حسن عسگری (ع) به خلافت نشسته و در نهایت خلیفه بیست و نهم المسترشد بالله ابومنصور فضل بن المستظهر بن المقتدی کوشید تا ساخت مسجد را تمام کند به این ترتیب ساخت مسجدجامع شوشتر از سال ۲۵۴ ق تا دوره خلیفه بیست و نهم المسترشد بالله ابومنصور فضل بن المستظهر بن المقتدی، بیش از دو قرن طول کشید. این مسجد می‌تواند یکی از کهن‌ترین معماری‌های اسلامی بعد از مسجدجامع نایین و تاربخانه دامغان باشد. مسجدجامع شوشتر کتیبه‌های بسیاری را از دوره‌های مختلف در خود دارد، کتیبه‌ای به طول سی و دو متر برکل دیوار محراب آن نقش بسته است که شامل آیات ۸ تا ۲۳ سوره یس است این کتیبه تلفیقی از خط کوفی ساده و برگدار با پس‌زمینه‌ای از نقوش اسلیمی است. هدف کلی این پژوهش دستیابی به ویژگی‌های بصری و همچنین یافتن ساختار نهفته در نظام نوشتاری این کتیبه است. سؤال مطرح شده این است که ساختار تشکیل‌دهنده در نظام نوشتاری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر چگونه است و از چه ویژگی‌ها و قابلیت‌های بصری پیروی می‌کند؟ با توجه به تقسیم‌بندی خط کوفی به سه بخش عمده شامل: نظام نوشتاری، نظام گیاهی و نظام هندسی، به بررسی نظام نوشتاری در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر پرداخته می‌شود و به ساختار و ویژگی‌های نهفته در نظام نوشتاری دست می‌یابد همچنین با ارائه نمونه‌های ترسیمی توانمندی‌ها و ویژگی‌های ساختاری خط کوفی این بنا را در عرصه کتیبه نگاری مورد بررسی قرار می‌دهد.

اهمیت و ضرورت این پژوهش یافتن ساختار خط کوفی شامل خطوط کرسی زمینه^۱ و خطوط راهنما که شامل خط راهنمای بالاترین قسمت حروف^۲، خط راهنمای پایین حروف^۳ و دیگر خطوط راهنمای استفاده شده برای تنظیم حروف نظام ساختاری آنست. از سویی چگونگی استفاده از ریتم در بخش نظام نوشتاری، چگونگی استفاده از ریتم در حروف و فضاها مثبت و منفی کتیبه و همچنین ویژگی‌های کلی کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر از جمله نوع کشیدگی‌های حروف و ویژگی‌های حروف چشمه‌دار و نوع نوشتار جدای از نقوش اسلیمی

بصری مورد استفاده در آن پرداخته نشده است و این پژوهش در نظر دارد در جهت بیان آنچه تا به حال در زمینه کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر مغفول باقی مانده است گام بردارد.

موقعیت جغرافیایی شهرستان شوشتر و مسجد جامع شوشتر

«شهرستان شوشتر درحد فاصل بین رودکارون و آب گرگر، در ۶۴ کیلومتری محلی که کارون به جلگه وارد می‌شود، قرار دارد. این شهرستان حدوداً ۳۵۳۸ کیلومترمربع مساحت دارد و از طرف شمال به شهرستان دزفول و ایذه و از شرق به مسجدسلیمان و از مغرب و جنوب به شهرستان اهواز محدود شده است. در مورد زمان احداث این شهر اطلاعاتی در دست ناست ولی به نظر می‌رسد این شهرستان از قدمت بسیاری برخوردار باشد و احتمالاً از قبل از دوره ساسانیان وجود داشته است. در این شهر آثار ارزشمندی از دوران مختلف به ویژه ساسانیان و دوران اسلامی باقی مانده است» (قوچانی نژاد، رحیمی فر، ۱۳۸۲: ۵). موقعیت مکانی مسجدجامع شوشتر در ضلع غربی بافت کهن شوشتر و در محله دکان سید که از محله‌های تاریخی شهر شوشتر است، قرار دارد.

پیشینه تاریخی مسجدجامع شوشتر

«احمد (معزالدوله) یکی از فرزندان بویه در سال ۳۲۶ ق کرمان و خوزستان را متصرف شد. وی پس از کسب قدرت، با سپاهی به بغداد رفت و پس از تصرف مرکز خلافت عباسی در سال ۳۳۴ ق مستکفی خلیفه بغداد را مزل و کور کرد و المطیع بالله را به خلافت منصوب داشت. معزالدوله تا سال ۳۵۶ ق با قدرت حکومت کرد و چون درگذشت، پسرش عزالدوله بختیار در بغداد به حکومت رسید. در این احوال عضدالدوله پسر رکن الدوله (حسن) که به موجب وصیت عموی خود عمادالدوله به حکومت فارس و خوزستان رسیده بود، به سوی بغداد حرکت و در سال ۳۶۶ ق مقر خلافت را متصرف شد و به حکومت عزالدوله بختیار خاتمه داد. عضدالدوله در ۴۷ سالگی و به سال ۳۷۲ ق درگذشت. پس از درگذشت عضدالدوله، ابوالحسن احمد پسر او از سوی برادر خود صمصام الدوله به حکومت خوزستان منصوب شد، در همین سال ۳۷۲ ق شرف الدوله پسر دیگر عضدالدوله که پس از مرگ پدر از کرمان آمده بود، فارس را تصرف کرد و سپس به خوزستان لشکر کشید و آنجا را نیز فتح کرد. شرف الدوله برادر خود بهاء الدوله را به حکومت خوزستان گماشت. شرف الدوله در سال ۳۷۷ ق درگذشت و بین برادرانش صمصام الدوله و بهاء الدوله بر سر حکومت اختلاف افتاد و جنگی سخت روی داد. سرانجام قرار بر این شد که فارس و قسمت شرقی خوزستان یعنی ناحیه ارجان (بهبهان)

کوفی در کتیبه نگاری پرداخته شده و به ویژگی‌های کلی در کتیبه‌های کوفی دوره‌های مورد بررسی دست یافته است. ابراهیم دلاوران نیز در پایانامه کارشناسی ارشد با عنوان «مطالعه زیبایی شناسی کتیبه‌های اسلامی شوشتر از قرن سوم ق تا اواخر دوره قاجار (نمونه‌های موردی: ۱- مسجدجامع شوشتر ۲- امامزاده عبدالله شوشتر ۳- بقعه سید محمد گل‌ابی)» به راهنمایی دکتر حمیدرضا قلیچ خانی در سال ۱۳۹۵ دانشگاه سوره به بررسی زیبایی‌شناسی و معنای معنوی بخش‌هایی از تزیینات و کتیبه‌ها پرداخته است. در کتاب «کتیبه‌های مسجدجامع شوشتر و امامزاده عبدالله»، نویسندگان آن عبدالله قوچانی و مهناز رحیمی فردر سال ۱۳۸۰، به توصیف بنا و همچنین معرفی کتیبه‌های موجود در مسجدجامع شوشتر پرداخته‌اند. در کتاب دیگری به نام «کتیبه‌های کوفی مسجدهای تاریخی جامع شوشتر» سید محمد وحید موسوی جزایری، سید محمد حسین موسوی جزایری، پاتریک رینگنبورگ، علی محمد چهارمحالی و پرت میکی نویسندگان آن هستند در سال ۲۰۱۵ در نیویورک به چاپ شده است. در این کتاب علاوه بر اینکه عکس‌های بسیار با کیفیتی از کتیبه‌های مسجدجامع شوشتر وجود دارد، مفهوم و معنای متن کتیبه و همچنین دلیل مفهومی نوع نوشتار را بررسی می‌کند. سید عبدالله جزایری شوشتری در کتاب «تذکره شوشتر» به توصیف مسجدجامع شوشتر پرداخته و تمامی کتیبه‌های موجود در آن را شناسی و از آنها نام برده است و همچنین روند ساخت این بنا توسط خلیفه‌های عباسی را شرح داده است. این کتاب در سال ۱۳۸۸ در نشر ترآوا باز نشر شده است. شیلا بلر در کتاب «نخستین کتیبه‌ها در دوران اسلامی ایران زمین» به بررسی بسیاری از بناهای تاریخی ایران پرداخته است و کتیبه‌های آنها را معرفی و بررسی کرده که بنای مسجدجامع شوشتر در این بناها معرفی و تحلیل نشده است. همچنین آدولف گرومن در کتاب «هنشأ و توسعه ابتدایی خط کوفی گلدار» روند پیشرفت خط کوفی گلدار با بررسی کتیبه‌هایی از جمله سنگ قبرها، پارچه‌ها و همچنین برخی ظروف و اشیاء پرداخته است. سید محمد وحید موسوی جزایری و همکاران کتاب دیگری به نام «سنگ نوشته‌های کوفی: فرهنگ، خط، گرافیک؛ تحلیل هنری خط کوفی بر سنگ نوشته‌های کوفی» در این کتاب به ویژگی‌های کلی خطوط کوفی می‌پردازند.

منابع دیگری نیز به موقعیت و نوع معماری مسجدجامع شوشتر، دوره ساخت و همچنین معرفی دیگر کتیبه‌های موجود در آن پرداخته‌اند که در این پژوهش نیز از آنها استفاده شده است و در منابع نام آنها ذکر شده است. لذا هدف پژوهش پیش رو دستیابی به ویژگی‌های بصری و همچنین یافتن ساختار نهفته در نظام نوشتاری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر است. در پژوهش‌های انجام شده به ساختار و ویژگی‌های این کتیبه و کیفیات

ویژگی‌های کلی مسجدجامع شوشتر	
نوع مسجد	شبهستانی - ستون‌دار (دارای ۵۴ ستون) - سبک خراسانی - بدون گنبد - دارای مناری به ارتفاع ۲۴،۷۰
محراب مسجد	ویژگی‌های محراب اصلی دارای تزیینات گچ‌بری و آیات سوره اسراء به خط کوفی تزیینی، در وسط آن کتیبه‌ای به خط ثلث دارد، دارای دو نیم ستون در اطراف محراب است، پیشینه این محراب می‌تواند همزمان با ساخت مسجدجامع باشد به دلیل نوع خط کوفی که دارد، در قدیم نام خلیفه در بالای آن وجود داشته که امروزه موجود نیست.
	ویژگی‌های محراب تابستانی محراب تابستانی در صحن مسجدجامع و در پشت ستون‌های پشت بندی مسجد قرار گرفته است. این محراب در دوره صفویه ساخته شده است، دارای تزیینات گچ‌بری و آجرچینی است، در نقوش آجرچینی پیشانی محراب بیرونی ده مرتبه نام علی ابن ابی طالب نقش بسته است، در قوس محراب بخشی از سوره توحید به خط کوفی معقلی کار شده است.

یک سطر به خط کوفی گچ‌بری شده است و در آنجا کتیبه‌ها به خط کوفی نوشته شده‌اند مشتمل بر اسم خلفا و غیره، آنچه الان موجود است، کتیبه‌ای چوبی است که در طرف راست منبر بالای سطر (سوره یس) و نزدیک به سقف در هفت سطر نقش بسته است، مورخ به تاریخ خمس و اربعین و اربعمائه و کتیبه چوبین ایضا دیگر بر محراب چوبین بالای منبر نوشته شده است و کتیبه‌ای بر ضلع غربی منبر و کتیبه گچ‌بری دور محراب پایین و کتیبه گچ‌بری ایضا بالای محراب در پنج سطر و کتیبه‌های دیگر بوده که به مرور ایام فرسوده شده و از مجموع آنها می‌شود فهمید که المعتز بالله محمد بن جعفر متوکل آغاز بنای آن نموده و او خلیفه سیزدهم بنی عباس است و در سال ۲۵۴ در زمان امام حسن عسگری (ع) به خلافت نشسته و اسم او در چوبی که در زیر منبر بود و مدت خلافت او سه سال و شش ماه و نه روز بود، و به اتمام نرساند و بعد از او کسی توجه به اتمام آن ننمود تا خلیفه بیست و پنجم القادر بالله احمد بن اسحق المقتدر، و اسم او به چوب کتیبه‌ای نوشته بود که تا منبر کشیده شده بود و این دو چوب حال برداشته شده‌اند و مدت خلافت چهل و سه سال بود و او نیز تمام نکرد و در سال ۴۲۲ قمری وفات نمود و بعد از آن خلیفه بیست و هفتم مقتدی بامر الله ابوقاسم عبدالله بن القادر شروع به کار مسجد نمود او نوزده سال و پنج ماه حکومت کرد و قبل از اتمام مسجد وفات نمود و اسم او در بالای محراب چوبی بالای منبر نوشته شده است مورخ به تاریخ شعر رمضان و تخته چوبی که اسم سال بر آن مکتوب بوده افتاده و بعد از او خلیفه بیست و نهم المسترشد بالله ابو منصور فضل بن المستظهر بن المقتدی در آن کوشید تا به اتمام رسانید» (جزایری، ۱۳۲۸: ۱۹-۲۰).

متعلق به صمصام الدوله و بقیه خاک خوزستان و ناحیه عراق تحت فرمان بهاء الدوله باشد. بدین ترتیب خوزستان در قلمرو حکمرانان فارس و تحت تصرف خاندان دیلمه فارس بود. در سال ۴۳۷ ق ابو کالیجار دیلمی که سلاجقه او را از همدان رانده بودند، از سوی اینان به حکومت خوزستان منصوب شد و تا سال ۴۴۳ ق که درگذشت بر این سمت باقی بود» (سیستانی، ۱۳۷۳: ۲۳۰-۲۳۱). در دوره ساخت مسجدجامع شوشتر حاکمان نامبرده شده در خوزستان حکمرانی می‌کردند. بنابراین تاریخ های نامبرده شده می‌توان گفت که بخشی از مسجدجامع شوشتر در دوره آل بویه ساخته شده است.

مسجدجامع شوشتر همانطور که گفته شد یکی از بناهایی است که «به دستور خلفای عباسی ساخته شده، در سال ۲۵۴ ق خلیفه المعتز بالله عباسی دستور ساختن آن را داد ولی چون مدت خلافت او کوتاه بود در زمان خلافت المسترشد (۵۱۲-۵۲۹ ق، ۱۱۱۸-۱۱۳۵ م) به پایان رسید. اساس مسجد مذکور عبارت از یک تالارسنگی بزرگ مستطیل بوده است. در اصل به شکل پنج ردیفی مرکب از ستون‌های حامل تراس بوده است. پهنایش سیزده فاصله ستون و عمق آن هشت فاصله با ستون‌های چوبی به موازات دیوار قبله است که امروز بیش از شش فاصله نیست و دو فاصله^۱ اول طرف حیاط از میان رفته است. این مسجد روی همان نقشه اولیه تجدید بنا شده و اکنون به شکل مجموعه‌ای از گنبد‌های کوچک بر روی ستون‌های کلفت آجری است. گلدسته زیبایی این مسجد به دستور سلطان جلالیری شیخ اویس (۷۵۶-۷۷۶ ق، ۱۳۵۵-۱۳۷۴ م) ساخته شده است» (گذار، ۱۳۷۷: ۳۷۵، ۳۷۶).

جزایری معتقد است که «بر دیوار قبله آن (سوره یس)

تصویر ۱. کتیبه محراب اصلی و کتیبه بالای محراب اصلی مسجد جامع شوشتر، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۲. نمای شماتیک قرارگیری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر، مأخذ: نگارندگان.

طراحی شده است. قسمت ب شامل آیه ۱۲ سوره یس است قسمت پ و ت شامل آیه ۱۳ و بخشی از آیه ۱۴ سوره یس است که در بالای طاق محراب قرار گرفته است. در ادامه قسمت ث نوشته شده است که این قسمت کتیبه تا انتهای دیوار شامل آیه ۱۴ تا ۲۳ سوره یس است. این قسمت نسبت به سایر بخش‌های کتیبه فضای بیشتری را به خود اختصاص داده است. قسمت الف و ب بر دیوار سمت راست محراب اصلی قرار دارد و قسمت ت و ث در قسمت سمت چپ محراب و قسمت پ و ح بالای قوس محراب اصلی قرار دارند. بخشی از کتیبه کوفی (سوره یس) در تصویر ۲ نشان داده شده است.

کتیبه کوفی (سوره یس) دارای دو بخش است؛ بخشی که کتیبه اصلی است و بخش دیگر، توسط میراث فرهنگی شوشتر اجرا و بازسازی شده است.

کتیبه کوفی (سوره یس) مسجد جامع شوشتر

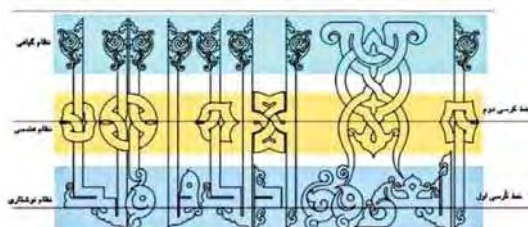
تصویر ۳. بخش‌هایی از کتیبه کوفی (سوره یس) دیوار محراب مسجد جامع شوشتر، مأخذ: Mousavijazayeri 2015: 29-28.

کتیبه‌های کوفی مسجد جامع شوشتر

مسجد جامع شوشتر دارای سه کتیبه کوفی به شیوه گچ‌بری است که شامل، کتیبه کوفی دیوار محراب است که سوره یس بر آن نوشته شده که از ابتدای دیوار محراب شروع و تا انتهای آن ادامه دارد. کتیبه دیگر این مسجد کتیبه محراب اصلی است که سوره الاسراء بر آن نوشته شده است. سومین کتیبه نیز کتیبه کوفی بالای محراب اصلی مسجد جامع شوشتر است.

در انتهای شبستان مسجد جامع شوشتر دیوار محراب قرار دارد که دیواری آجری و بازسازی نشده است و به نظر می‌رسد کتیبه‌ها روی این دیوار اضافه شده‌اند. اطراف محراب کتیبه‌ای بسیار طولانی از ابتدای دیوار شروع و تا انتهای دیوار ادامه دارد این کتیبه به خط کوفی و به شیوه گچ‌بری نوشته شده است. در تصویر ۲ نمایی شماتیک از فضای دیوار محراب اصلی و محل قرارگیری کتیبه کوفی (سوره یس) نشان داده می‌شود.

قسمت ج محل قرارگیری کتیبه قوس محراب است و قسمت ح محل قرارگیری کتیبه بالای محراب است. قسمت‌های الف، ب، پ، ت و ث شامل آیات ۸ تا ۲۳ سوره یس است که بر دیوار محراب به خط کوفی که تلفیقی از خط کوفی ساده و کوفی برگردار است نوشته شده؛ پس‌زمینه این کتیبه شامل نقوش اسلیمی است که این نقوش اسلیمی در بعضی قسمت‌ها با نوشته ترکیب شده است و از قسمت‌هایی به حروف کتیبه متصل شده‌اند. این کتیبه در دو سمت محراب اصلی اجرا شده که ارتفاع آن از زمین ۱۶۰ سانتی‌متر است ولی در بالای قوس محراب این ارتفاع نیز بیشتر می‌شود. اندازه کتیبه در سمت راست محراب اصلی به «ابعاد ۴۵×۱۰۵ متر و سمت چپ کتیبه کوفی (سوره یس) ۴۵×۲۱۵۰ سانتی‌متر است» (دلاوران، ۱۳۹۵: ۱۳۶). این کتیبه به ابعاد تقریباً سی و دو متر بر دیوار محراب اصلی که دیوار جنوبی شبستان است، نقش بسته است. در قسمت الف، انتهای آیه ۸ تا آیه ۱۱ سوره یس

تصویر ۴. بررسی ساختار نظام‌مند خط کوفی تزیینی، مأخذ: مکی نژاد، ۱۳۹۷: ۲۰.

نیست و هر اثر هنری که ویژگی‌های بصری آن مورد بررسی قرار می‌گیرد بهتر است ساختار آن نیز مورد تحلیل قرار گرفته تا کیفیات بصری مورد استفاده در آن مشخص شود. ویژگی‌های بصری مورد بررسی شامل: تناسب، تعادل و توازن، ریتم و ضرب‌آهنگ، جلوت و خلوت (فضای مثبت و منفی) و تاکید بصری در ترکیب‌بندی فضای ساختاری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر است که در این بررسی ساختار و ویژگی‌های بصری کتیبه کوفی (سوره یس) در کنار هم مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرند.

ساختار کلی کتیبه‌های کوفی تزیینی در بناهای تاریخی ایران را می‌توان «به سه بخش عمده تحت عنوان تقسیم‌بندی کرد: نظام نوشتاری، نظام هندسی، نظام گیاهی البته لزوماً همه کتیبه‌ها واجد هر سه بخش نیستند بلکه عموماً کتیبه‌های تزیینی به نحوی این سه بخش را دارا می‌باشند» (مکی نژاد، ۱۳۹۷: ۱۹). با توجه به این که گفته شد اجزای خط کوفی تزیینی در کتیبه‌ها را می‌توان به سه بخش عمده تقسیم‌بندی کرد که شامل بخش نظام نوشتاری، نظام هندسی و نظام گیاهی می‌تواند باشد. در کتیبه (سوره یس)، فقط از دو نظام گیاهی و نوشتاری استفاده شده است. در بسیاری از دیگر کتیبه‌های موجود در بناهای تاریخی

کتیبه کوفی قسمت اصلی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر شامل این آیات است: فَهْمٌ مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾ وَجَعَلْنَا مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ سَدًّا وَمِنْ خَلْفِهِمْ سَدًّا فَأَغْشَيْنَاهُمْ فَهْمًا لَا يُبْصِرُونَ ﴿٩﴾ وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَحْيَيْتَ الْمَوْتَىٰ وَنَكْتَبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَرَهُمْ وَكُلُّ شَيْءٍ عِندَ اللَّهِ بِأَقْدَامٍ... ﴿١٢﴾ قَالُوا مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِنْ أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذُوبُونَ ﴿١٥﴾ اتَّخَذَ مِنْ دُونِهِ آلِهَةً إِنْ يَرِدْهُنَّ الرَّحْمَنُ بَصُرًا لَا تَفْنَىٰ عَنْهَا شِفَاعَتُهُمْ شَيْئًا وَلَا يُنْقَذُونَ ﴿٢٣﴾

در کتیبه کوفی (سوره یس) بردیوار محراب اصلی مسجدجامع شوشتر بخش‌هایی از آن تخریب شده و دیگر وجود ندارد. فضای خالی آن کتیبه‌ها باقی مانده است که میراث فرهنگی شهرشوشتر این قسمت‌ها را با توجه به قسمت‌هایی که باقی مانده متن کتیبه را کامل کرده است و به صورت ماکت چاپ شده بر روی فضاهای خالی جای گذاری کرده است. کتیبه‌های جاگذاری شده (سوره یس) شامل این آیات است: إِنَّا جَعَلْنَا فِي أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَذْقَانِ... ﴿٨﴾... أَنْذَرْتَهُمْ أَم لَمْ تَنْذَرْتَهُمْ لَآ يُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾ إِنَّمَا تَنْذَرُ مَنْ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَخَشِيَ الرَّحْمَنَ الْغَيْبَ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَأَجْرٍ كَرِيمٍ ﴿١١﴾ إِنَّا نَحْنُ... ﴿١٢﴾ وَأَضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ إِذْ جَاءَهَا الْمُرْسَلُونَ ﴿١٣﴾ إِذْ أَرْسَلْنَا إِلَيْهِمُ اثْنَيْنِ فَكَذَّبُوهُمَا فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا إِنَّا إِلَهُكُم مُّرْسَلُونَ ﴿١٤﴾ قَالُوا رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ ﴿١٦﴾ وَمَا عَلَيْنَا إِلَّا الْبَلَاغُ الْمُبِينُ ﴿١٧﴾ قَالُوا إِنَّا نَطِّيرُهُمْ إِنَّا بِكُمْ لَبِنٌ لَمْ نَنْتَهُوا لِنَرْجِمَنَّكُمْ وَلِنَمَسِّنَنَّهُمْ مِنْ عَذَابِ أَلِيمٍ ﴿١٨﴾ قَالُوا طَائِرُكُمْ مَعَكُمْ أَنْتُمْ ذُكِّرْتُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ ﴿١٩﴾ وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَىٰ قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ ﴿٢٠﴾ اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْأَلُكُمْ أَجْرًا وَهُمْ مُهْتَدُونَ ﴿٢١﴾ وَمَا لِيَ لَا أَعْبُدُ الَّذِي فَطَرَنِي وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ﴿٢٢﴾

ساختار و ویژگی‌های بصری کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر
در بررسی ساختار و ویژگی‌های بصری، این نکته مهم است که ویژگی‌های بصری جدای از ساختار اثر هنری

نظام نوشتاری
أَعْنَاقِهِمْ أَغْلَالًا فَهِيَ إِلَى الْأَعْنَاقِ فَهْمٌ مُّقْمَحُونَ ﴿٨﴾

نظام گیاهی
نظام نوشتاری
وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَنْذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿١٠﴾

تصویر ۵. بررسی آیه (۱۱) از نظر رعایت نظام نوشتاری، کتیبه آیه ۱۰ پیروی از نظام گیاهی و نظام نوشتاری، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۶. بررسی تصویری خطوط راهنمای کتیبه کوفی (سوره یس) در آیه ۸، مأخذ: نگارندگان.

حروف (خط راهنمای پایین حروف ۳) را نشان می‌دهد. خطوط راهنما در این کتیبه با فاصله یکسانی از یکدیگر قرار گرفته‌اند.

در تصویر ۶ چگونگی وجود این خطوط راهنما در قسمتی از کتیبه کوفی آیه ۸ سوره یس بر دیوار محراب اصلی مسجد جامع شوشتر نشان داده شده‌است.

در کتیبه آیه ۸ سوره یس ۹ خط راهنما وجود دارد. خط راهنمای اصلی که خط کرسی‌زمینه‌است خط راهنمای ۴ در تصویر ۶ است و پایه تمام حروف در اینجا روی آن قرار گرفته‌است. در زیر این خط دو خط راهنما قرار دارد که انتهای حروف روی این دو خط تمام می‌شوند. در کل سی و دو متر این کتیبه تمامی قوس‌های حروف ف، ع، ه، ن، و، ی روی خط راهنمای ۱ تمام می‌شود در کل سی و دو متر این کتیبه انتهای دایره حروف م و خط انتهایی حرف د و انتهای کشیدگی حرف و بر روی خط راهنمای (۲) تمام می‌شود. در این کتیبه دو خط راهنمای کرسی‌زمینه در پایه طراحی کلمات کتیبه استفاده شده‌است که اتصالات حروف در کلمات روی آن شکل گرفته‌است.

چهار خط راهنما در بالای خط کرسی‌زمینه (۳ و ۴) است که ابتدای شروع حروف و انتهای اوج قوس‌های حروف در کل سی و دو متر این کتیبه روی آنها قرار می‌گیرد. خط راهنمای (۵): قوس‌های درونی حرف (ع)، انتهای حرف د، اوج قوس دایره حرف م، و ن در محل قرارگیری این خط شکل گرفته‌اند. خط راهنمای (۶): روی این خط اوج قوس حروف (ع)، ه، م، ن، ق و ح و ابتدای حرف ی در محل قرارگیری این خط شکل گرفته‌اند. خط راهنمای (۸): ابتدای حرف ف، (ع) و انتهای قوس حرف ن بر روی آن شکل گرفته‌است. این حروف در سی و دو متر کتیبه از این ویژگی پیروی می‌کنند. خط راهنما (۹): این خط راهنما انتهای ارتفاع تمام حروف بالا رونده و یا ابتدای تمام حروف ارتفاع‌دار

ایران از هر سه نظام نوشتاری، نظام گیاهی و نظام هندسی استفاده شده‌است، مانند تصویر ۴.

در کتیبه کوفی (سوره یس) در بعضی بخش‌های متن کتیبه فقط دارای ساختار نظام نوشتاری است و در بخش‌های دیگر این کتیبه نظام گیاهی نیز وجود دارد (تصویر ۵).

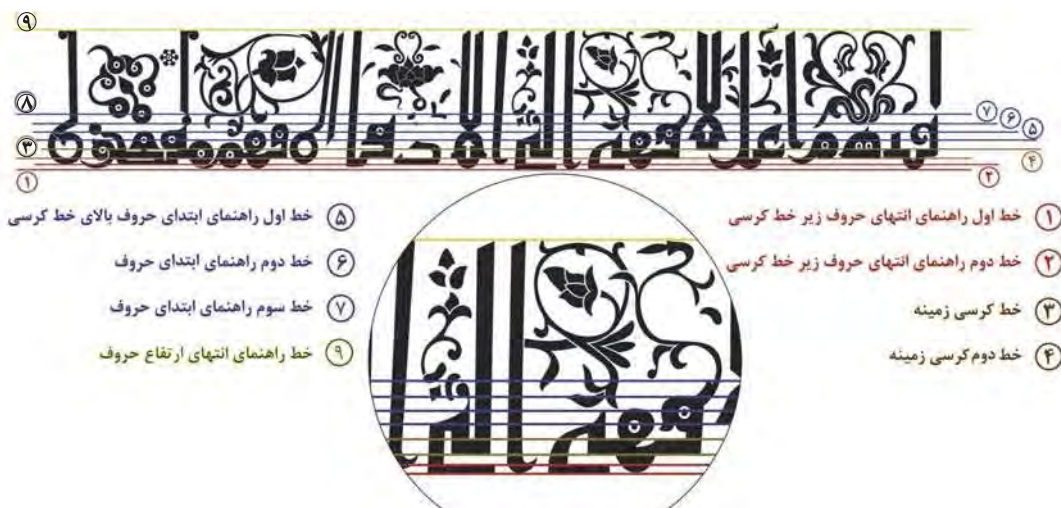
(تصویر ۵) وجود نظام نوشتاری را در کتیبه کوفی (سوره یس) نشان می‌دهد. در نظام نوشتاری این کتیبه که به طول سی و دو متر نوشته شده‌است می‌توان گفت که این کتیبه طولانی نمی‌تواند بدون ساختار قانونمند نوشتاری شکل گرفته باشد. این نظام نوشتاری در درون خود دارای نظام نهفته دیگری است که این نظام نهفته از خطوط راهنما و خطوط کرسی‌زمینه تشکیل شده‌اند که با توجه به قواعد و قوانین بررسی شده در تحلیل‌ها و تصاویر نمونه با شماره تصاویر ۷، ۶ و ۸ در ادامه به چگونگی وجود این ساختار پرداخته شده‌است. که می‌تواند راهگشایی برای تعیین قوانین استفاده شده در طراحی کتیبه‌های کوفی این چینی باشد.

خطوط راهنما در کل کتیبه کوفی (سوره یس) ۹ خط راهنما است. در نظام نوشتاری این کتیبه از ۸ خط راهنما استفاده شده‌است که از این ۸ خط راهنما دو خط، خط کرسی‌زمینه^۱ است که اتصالات حروف در سی و دو متر کتیبه بر روی این دو خط شکل گرفته‌اند (تصویر ۶). خط راهنمای ۳ و ۴) شش خط راهنمای دیگر در نظام نوشتاری ابتدا و انتهای حروف را در این نظام نشان می‌دهد. علاوه بر خطوط کرسی، این کتیبه دارای خطوط راهنمای اصلی نیز است که خط راهنمای شماره ۹ و خط راهنمای شماره ۱ و ۲ در تصاویر ۶، ۷ و ۸ نشان داده شده‌است. خط راهنمای شماره ۹ ارتفاع کشیدگی‌ها (بالاترین قسمت حروف ۲) و خطوط راهنمای شماره ۱ و ۲ انتهای پایین‌ترین قسمت

۱. «کرسی خط فرضی است که کلمات و حروف روی آن قرار می‌گیرند.» (مکی نژاد، ۱۳۹۷: ۲۰)

1. Ascender
2. Disender

۴. خط کرسی اصلی در این کتیبه

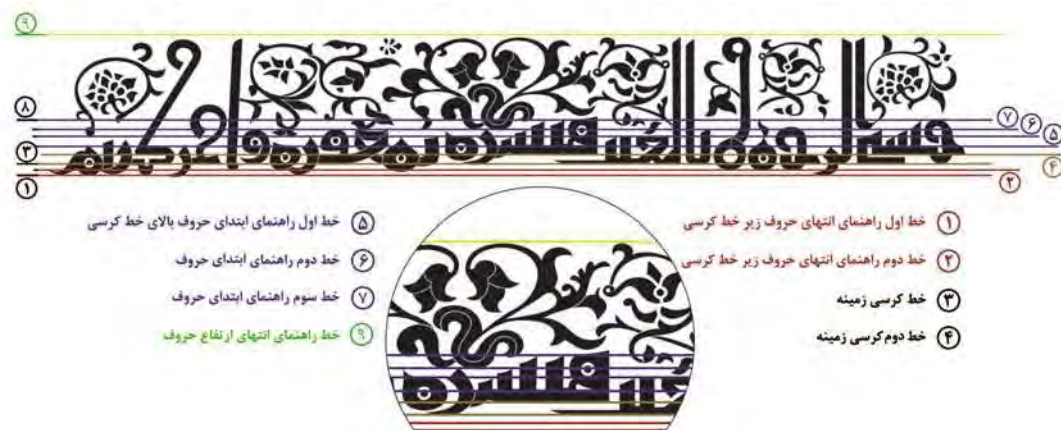
تصویر ۷. بررسی تصویری خطوط راهنمای کتیبه کوفی (سوره یس) در آیه ۱۰. مأخذ: نگارندگان.

در تصویر ۹ هم از همان ویژگی‌های ساختاری تعریف شده برای آیات ۸، ۱۰ و ۱۱ کتیبه (سوره یس) در تصاویر بالاستفاده شده‌است و کلمات با پیروی از همان ساختار طراحی و نوشته شده‌اند.

وجود خطوط راهنمای افقی با فاصله یکسان و رعایت قرارگیری حروف به صورت دقیق بر روی این خطوط این سوال را به وجود می‌آورد که حروف دارای کشیدگی‌های عمودی نیز از قواعد و قوانین خاصی پیروی می‌کنند؟ با شکل‌گیری این سوال برای پاسخ به آن خطوط عمودی با فاصله یکسان از یکدیگر را بر روی این کتیبه اجرا و سپس مشاهده شد این خطوط روی خطوط عمودی حروف قرار گرفتند. پس از قرارگیری حروف روی خطوط راهنمای افقی و عمودی با فاصله یکسان از یکدیگر احتمال استفاده از صفحات شطرنجی که طراح به صورت دستی طراحی و تناسبات را برپایه آن ایجاد کرده‌است در این کتیبه دیده می‌شود. رعایت خطوط با فاصله یکسان به صورت تصویر ۱۰ و ۱۱ بدست آمده، نشان از صحت این بررسی

مانند تمامی حروف الف و ل بر روی این خط راهنما شروع شده‌اند و بعضی حروف ک، د، و، ر، ن که به صورت بالا رونده (هم ارتفاع با الف‌ها) نوشته شده‌اند بر روی این خط راهنما خاتمه یافته‌اند (تصویر ۷).

آیه ۱۱ کتیبه (سوره یس) از همان خطوط راهنما آیه ۱۰ پیروی می‌کند و حروف در کلمات به همان صورت روی خطوط راهنما قرار گرفته‌اند. در این آیه از کتیبه خط کرسی‌زمینه دوم یعنی خط راهنمای ۴ نیز استفاده شده‌است. خط کرسی دوم در کتیبه به ندرت استفاده شده و در کل کتیبه چند کلمه روی آن قرار گرفته‌است. در کل این کتیبه کلماتی که بالاتر از خط کرسی اصلی نوشته شده‌اند بر روی خط کرسی دوم زمینه یعنی خط راهنمای ۴ طراحی شده‌اند (تصویر ۸). این بررسی‌ها درباره سی و دو متر کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر صدق می‌کند. برخی روی هم قرارگیری حرف‌هایی مانند الف و لا از خطوط کرسی زمینه پیروی نمی‌کنند اما از خطوط راهنما برای قرارگیری آنها در متن کتیبه استفاده شده‌است.

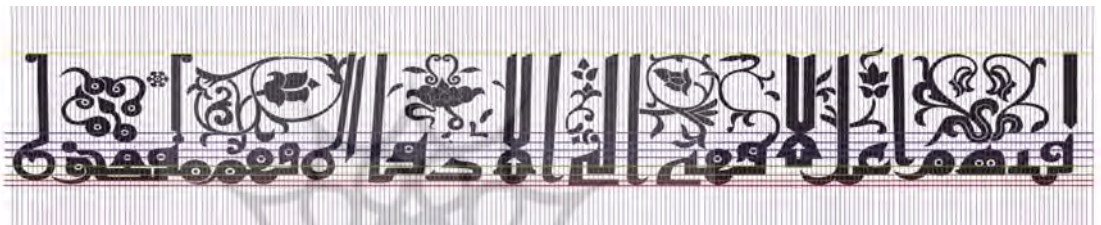

تصویر ۸. بررسی تصویری خطوط راهنمای کتیبه کوفی (سوره یس) در آیه ۱۱. مأخذ: نگارندگان

① خط اول راهنمای انتهای حروف زیر خط کرسی	⑤ خط اول راهنمای ابتدای حروف بالای خط کرسی
② خط دوم راهنمای انتهای حروف زیر خط کرسی	⑥ خط دوم راهنمای ابتدای حروف
③ خط کرسی زمینه	⑦ خط سوم راهنمای ابتدای حروف
④ خط دوم کرسی زمینه	⑧ خط راهنمای انتهای ارتفاع حروف

تصویر ۹. بررسی تصویری خطوط راهنمای کتیبه کوفی (سوره یس) در آیه (۲۲)، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۰. بررسی تصویری استفاده از خطوط عمودی کتیبه (سوره یس) در آیه (۱۰)، مأخذ: نگارندگان.

حروف با یکدیگر و همچنین باعث ایجاد یک فضای ریتمی در این کتیبه شده‌است. برای بدست آوردن یکی دیگر از ویژگی‌های ساختاری این کتیبه که فضاهای مثبت و منفی (خلوت و جلوت) را نشان می‌دهد، فضای کلی کتیبه به دو محدوده ۱ و ۲ تقسیم شد، مانند تصویر ۱۲.

«فضای اثر هنری متشکل از دو فضای مثبت و منفی است. در اینجا منظور از فضای منفی یا مثبت وجه ارزشی و مفهومی آن نیست بلکه مراد ارزش‌های بصری و میزان سطح و اندازه‌ای است که این دو عنصر در آن شریک و سهیم‌اند. معمولاً فضای مثبت به فضای اصلی گفته می‌شود و این فضا در کتیبه‌ها شامل نوشته‌ها و انواع نقوش است و زمینه خالی و بدون نقش را، فضای منفی بحساب می‌آورند» (مکی نژاد، ۱۳۸۸: ۸۷). در تصویر ۱۳ فضای مثبت نوشتاری کتیبه مشخص شده است و فضاهای بین این نوشتار فضاهای منفی است.

در این تقسیم‌بندی در محدوده اول که نظام نوشتار وجود دارد و تأکید نوشته در این قسمت از فضای کتیبه است که در آن حروف و کلمات طراحی شده‌اند. بیشترین خلاقیت در طراحی تک حرف‌ها، در نظام نوشتاری توسط طراح بوجود آمده‌است.

«در خط کوفی دو حرکت عمده وجود دارد یکی عمودی و دیگری افقی است، حرکت‌های مدور در ساختار کوفی تأثیر کمتری دارند لذا در میان حرکات عمودی، حرف الف

دارد. ضخامت حروف ارتفاع دار عمودی مانند لام، ن، ر، ز، ط، ظ، و، ک بر روی خطوط راهنمای عمودی رسم شده قرار می‌گیرند و از ضخامت‌هایی هستند که از این خطوط راهنما عمودی پیروی می‌کنند. البته خطوطی که زاویه‌دار رسم شده‌اند روی این خطوط راهنما قرار نمی‌گیرند ولی می‌توان گفت که ابتدا و انتهای آنها از این خطوط پیروی می‌کند.

تا انتهای سی و دو متر کتیبه کوفی (سوره یس) این تناسبات در خطوط عمود و افقی رعایت شده‌است. با رعایت ساختاری که شامل: خطوط راهنما، خطوط کرسی‌زمینه و رعایت ضخامت حروف است، تعادل و توازن نوشتاری در این کتیبه به وجود آمده‌است. «دریک ترکیب‌بندی متعادل، تمام فاکتورها [عوامل] از قبیل شکل، جهت و محل جایگیری چنان به یکدیگر وابسته‌اند که هیچ تغییری به نظر امکان پذیر نمی‌رسد؛ بدین ترتیب، تمامی اجزای کل، کیفیتی "ضروری" به خود می‌گیرند» (آرنه‌ایم، ۱۳۸۶: ۲۹). در این کتیبه نیز تعادل بین حروف در کلمات و به صورت گسترده در کل کتیبه به گونه‌ای است که حضور تمامی اجزای کتیبه در کنار هم برای یک انسجام درونی ضروری است.

رعایت تناسبات توسط یک جدول منظم دارای اندازه‌های دقیق باعث ایجاد همبستگی و ترکیب‌بندی

تصویر ۱۱. بررسی تصویری استفاده از جدول خطوط عمودی و افقی کتیبه کوفی (سوره یس) در آیه (۱۱)، مأخذ: نگارندگان.

تصویر ۱۲. بررسی تصویری تقسیم فضای بخشی از کتیبه (سوره یس)، مأخذ: نگارندگان.

فضای رنگ قرمز و آبی رنگ نیز وجود دارد (تصویر ۱۴). «گر فرم‌های واحد بیش از یک بار در طرح به کار رود این حالت را تکرار می‌گویند» (ونگ، ۱۳۸۷: ۵۳). از روند تکرار عناصر، ریتم یا ضرب‌آهنگ شکل می‌گیرد. تکرار این برابری‌ها در کل کتیبه ضرب‌آهنگی از برابری فضاها را بوجود آورده‌است که به چشم نوازی این کتیبه کمک کرده‌است. طراح این فضاها را برابر را طراح با نقوش اسلامی پر کرده‌است.

نقوش اسلامی استفاده شده در پس‌زمینه این کتیبه، جدای از طراحی نوشته کتیبه نیست و حتی در برخی نقاط با نوشتار ترکیب شده‌اند. «برخی نقوش گیاهی از خود حروف سرچشمه می‌گیرند: مثل اینکه کلمات الهی باعث شکوفایی تزیینات گیاهی می‌شوند و گویی تزیینات گیاهی درخشش از کلمات قرآن می‌گیرند. می‌توان این ایده را مطرح کرد نقوش گیاهی که بین حروف شکوفا می‌شوند جلوه‌ای از کلمات الهی در جامعه یا درون بشریت هستند که روح‌ها را احیا و قلب‌ها را به باغ تبدیل می‌کند. در ارتباط با آیات کتیبه جالب است بدانیم که نقوش گیاهی نوعی از نقطه مقابل را نشان می‌دهند. اگر خود آیات از بی‌اعتمادی قومی به دلیل امتناع خود، به عذاب کشیده شدند، بگوید نقوش گیاهی به عقب باز می‌گردند در حالی که آیاتی که به دقت عدالت و عذاب خدا اشاره دارند نقوش گیاهی به بهشت و تجدید آن و بنابراین به رحمت خداوند و وعده روز رستاخیز اشاره دارند» (Mousavi jazayeri 2015:50). می‌توان گفت در این کتیبه نقوش اسلامی استفاده شده با توجه به مفهوم آیه طراحی شده‌اند. «کتیبه‌ها علاوه بر

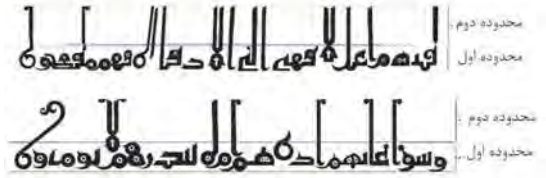
مهمترین عنصر تعادل بخش در کتیبه‌ها می‌باشد. در خط کوفی، قامت الف‌ها کاملاً حالت ایستا و در نتیجه حرکتی متعادل کننده دارند. حرکت حروف و موقعیت مکانی، یعنی محل قرار گرفتن کلمات در یک کتیبه در کنار اندازه حروف، در توازن تأثیر می‌گذارند. بطور کلی وزن اصلی کتیبه و حروف در خط کوفی روی محور افقی و عمده‌تاری حروف تخت و کشیده و در ۱:۳ پایین کتیبه قرار می‌گیرند» (مکی نژاد، ۱۳۸۹: ۱۸۸). در بررسی نظام نوشتاری کتیبه کوفی (سوره یس) محدوده دوم در تصویر ۱۳ تقریباً دو برابر محدوده اول است. در محدوده دوم حروفی که کشیدگی دارند و عمودی هستند بیشتر حضور دارند و در این فضا تأکید روی حروف عمودی است که فضا را تقسیم‌بندی کرده‌است.

تقسیم‌بندی در فضای بین حروفی که دارای کشیدگی هستند مانند الف‌ها، لام، ن، ز، ط، ظ، ک، و باهم دارای برابری در اندازه فضاها منفی می‌باشند. «هر چه سر حروف به بالا کشیده می‌شود، فضای خالی بیشتری در این بخش کتیبه پدید می‌آید. استادکاران برای ایجاد تعادلی میان سنگینی بخش پایینی کتیبه و سبکی بخش بالایی، آلت‌هایی تزیینی^۱ به بالای کتیبه می‌افزودند» (بلر، ۱۳۹۴: ۶۵). در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر این فضاها منفی با نقوش اسلامی طراحی شده در پس‌زمینه پر شده‌است (تصویر ۱۴).

در تصویر ۱۴ بخش‌های زرد رنگ با یکدیگر از لحاظ اندازه سطح فضای خالی که به وسیله نقوش اسلامی پر شده‌است، برابر است این نسبت برابری در سطوح

در سطر و صفحه توجه شده است و قرارگیری خطوط عمودی و دورها (حروف مدور) باعث ایجاد تعادل بصری و تناسب در متن کتیبه است. (شیمل، ۱۳۸۶: ۳۰). «تناسب به معنی نسبت داشتن بین چند چیز و رابطه‌ای است نسبی میان اجزا و میان جزء به کل. در تناسب رعایت اندازه‌ها و نسبت‌ها مهم است و برای سنجش تناسبات به اندازه‌های معین و معیار مشخص نیازمندیم» (مکی نژاد، ۱۳۸۹: ۱۷۴). قاعده نسبت «یعنی حروف هم جنس و شکل‌های مشابه، اعم از مفرد یا مرکب در همه موارد به یک اندازه و برابر هم باشد» (یوسفی، ۱۳۷۵: ۷۱). «تناسب هم جزیی و هم کلی است که البته از تناسب جزیی، تناسب کلی حاصل می‌شود. در تناسب جزیی حروف با خود و کلمات متصل سنجیده می‌شوند» (مکی نژاد، ۱۳۸۹: ۱۷۷). در تناسبات کتیبه کوفی (سوره یس) با توجه به استفاده از خطوط راهنما و پیروی طراحی حروف از این خطوط و هم چنین حفظ فضاها هم شکل و تکرار آن‌ها در کل کتیبه با رعایت تناسبات جزئی در نهایت به ایجاد تناسب کلی در کتیبه انجامیده است. تساوی دوایر چشم‌های م، ف، ق، ه و و در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر یکی دیگر از ویژگی‌های این کتیبه محسوب می‌شود. تکرار این دوایر یکسان باعث ایجاد یک تناسب کلی این حروف در کل کتیبه شده است (جدول ۲).

«حروفی مثل د، ک، ط را تا جایی که فضا در اختیار باشد؛ می‌توان کشیده نوشت فاصله بین حروف تقریباً مساوی است» (شیمل، ۱۳۸۶: ۳۰). در نمونه حروف کتیبه کوفی (سوره یس) کشیدگی حروف د، ک، ط و در بعضی کلمات حروف ن، ر، ی، و هم ارتفاع با حروف ارتفاع‌دار (عمودی) مانند الف، ل و ط/ظ نوشته شده است. (جدول ۳) «در خط کوفی علاوه بر حروف مشابه، شکل‌های بعضی با برخی دیگر تشابه دارد که در وقت خواندن

تصویر ۱۳. محدوده نوشته بدون ترکیب با نقوش اسلیمی، مأخذ: نگارندگان.

اینکه یادآور کلمات و معنای آنان هستند، بیننده را متوجه قدرت معنوی و روحانی آفریننده، که در فعل هنرمند تابیده و اینک در این خطوط به شکل تجلی عظمت الهی منعکس گردیده است، می‌نماید و به او خاطر نشان می‌دهد که؛ همه چیز از حقیقت الهی و برگرفته از اوست» (احمدی، ۱۳۹۸: ۳۱۲).

ساختار و ویژگی‌های بصری در حروف کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر

یکی از ویژگی‌های چشمگیر خط کوفی، حضور خطوط افقی و عمودی در نوع نوشتار آن است. «خطوط افقی باعث ایجاد حس آرامش در متن می‌شود. گاه برخی اضلاع افقی یک کلمه بیش از معمول امتداد و کشش می‌یابد. خط کوفی از جنبه‌های گوناگون دارای ویژگی‌های زیبایی شناسانه است از جمله موارد استقامت ظریف و کامل خطوط عمودی و افقی که در اندک کجی و خراش یا دندان‌های نگارش شده و همچنین توجه به کرسی و رعایت توازی کامل میان اضلاع عمودی و افقی حروف، در آن دیده می‌شود از دیگر موارد تناسب در ترکیب حروف پیوسته یک کلمه از لحاظ فاصله، ارتفاع، شکل و یکنواختی در حروف ناپیوسته در این خط است. دوایر حروف کوفی براساس قواعد هندسی خاص صورت گرفته‌اند. همینطور به تناسب و ترکیب

جدول ۲. نمونه تساوی دوایر چشم‌های م، ف، ق، ه و و در کتیبه کوفی (سوره یس)، مأخذ: نگارندگان

نمونه تساوی دوایر ه	نمونه تساوی دوایر م	نمونه تساوی دوایر و	نمونه تساوی دوایر ف/ق
ه ه ه	م م م	و و و	ف ق ف

جدول ۳. نمونه کشیدگی‌های و شباهت‌های حروف د و ک در کتیبه کوفی (سوره یس)، مأخذ: نگارندگان.

نمونه کشیدگی‌های د	نمونه کشیدگی‌های ک	نمونه کشیدگی‌های ط
د د د	ک ک ک	ط ط ط

تصویر ۱۴. بررسی تصویری برابری فضاهای بین حروف دارای کشیدگی‌های عمودی در کتیبه (سوره یس)، مأخذ: نگارندگان.

در این منازل قابل رعیت است و مقام لا (لام-الف) منطبق با بیست و نهم است که در آن ماه کاملاً از دیده‌ها پنهان است؛ به همین دلیل لا به عنوان حرف بیست و نهم از دیدگان ما نهان و ناپیدا ولی باطن آن موجود است» (خزائی، ۱۳۹۵: ۹۶). حلاج می‌گوید: «کسی که توحید را در غیر (لام-الف) جستجو کند، پس به پیش روی برای غرق شدن در کفر آتن داده است، و...» (اخبار حلاج، ۱۳۹۰: ۲۱۸). علاوه بر مفهوم باطنی حرف (لام-الف) از ارزش‌های زیبایی شناسانه‌ای نیز برخوردار است. هنرمندان با طراحی حرف لا در بیشتر کتیبه‌های اماکن مذهبی با توجه به شکل متقارن این نقش و همسانی سطوح مثبت و منفی به ایجاد تنوع در طراحی آن پرداخته‌اند و در برخی موارد با تکرار آن باعث تزیین و ایجاد تعادل و تقارن در کتیبه‌ها می‌شوند. «ایجاد تعادل، تقارن و تناسب از اصول اساسی

موجب اشتباه می‌شود مثل ر و و که نزدیک به هم نوشته می‌شوند یا (ع، ف، ق و م که در اول و وسط کلمه با جزئی تفاوت نسبت به هم است و برای رفع آن لازم است نویسنده بین این حروف مشابه تفاوت آشکار قائل شود. مثلاً بین د و ک همیشه کوتاه و کوچک نوشتن د و دراز و بزرگ نوشتن ک را رعایت کند» (فضائل، ۱۳۶۲: ۱۹۰). در کتیبه (سوره یس) این شباهت‌ها در این حروف زیاد است، شباهتی که میان حروف د، ک، ط وجود دارد در جدول (شماره ۳) قابل مشاهده است.

حرف لا در کتیبه کوفی (سوره یس) دارای (۸) نوع طراحی متفاوت است. که با کمی تفاوت تقریباً شبیه به هم هستند. حرف لا دارای مفاهیم باطنی است که اهمیت آن را در کتیبه‌ها بیشتر می‌کند. «بیست و هشت حرف الفبای عربی منطبق با بیست و هشت منزل ماه است که نمود ماه

تصویر ۱۵. استفاده از نقوش اسلیمی در پس‌زمینه کتیبه (سوره یس)، مأخذ: نگارندگان

تصویر ۱۶. محراب کوچک مسجد جامع گلپایگان، مأخذ: عزیزپور، کاخکی، ۱۳۹۲: ۳۷.

در کتیبه‌ای در مسجدجامع گلپایگان نشان داده شده است.

انواع حرف (لام-الف) موجود در کتیبه‌های مسجدجامع گلپایگان در (جدول ۵) نشان داده شده است. شباهت حرف (لام-الف) کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر با حرف (لام-الف) کتیبه محراب کوچک مسجدجامع گلپایگان در جدول ۶ نشان داده شده است.

زیباشناسی هنر اسلامی است» (خزائی، ۱۳۹۵: ۹۵). تنوع حرف لا در کتیبه کوفی (سوره یس) به صورت (جدول ۴) است. در تمامی این کتیبه تقارن حرف لا دیده می‌شود. شباهتی میان حرف (لام-الف) موجود در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر و حرف (لام-الف) در کتیبه محراب کوچک مسجدجامع گلپایگان (۵۰۸ هـ ق) وجود دارد. در تصویر ۱۶ نمونه‌ای از حرف (لام-الف)

جدول ۶. شباهت حرف لا (لام-الف) مسجدجامع شوشتر با مسجدجامع گلپایگان، مأخذ: نگارندگان.

جدول ۴. تنوع حرف لا در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر، مأخذ: نگارندگان.

حرف لا کتیبه کوفی (سوره اعراف) محراب کوچک مسجدجامع گلپایگان	حرف لا کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر

تنوع حرف لا	حرف
	لا

جدول ۵. حروف لام-الف در کتیبه محراب کوچک مسجدجامع گلپایگان، مأخذ: عزیزپور، کاخکی، ۱۳۹۲: ۵۵.

تنوع حرف لا در کتیبه محراب کوچک مسجد جامع گلپایگان		

نتیجه

کتیبه کوفی دیوار محراب مسجدجامع شوشتر شامل آیات ۸ تا ۲۳ (سوره یس) است. این کتیبه به شیوه گچ‌بری انجام شده که تلفیقی از خط کوفی ساده و برگدار با پس‌زمینه‌ای از نقوش اسلیمی است. این کتیبه به طول سی و دو متر و عرض ۴۰ سانتی‌متر است که ارتفاع حروف عمودی کتیبه مانند الف‌ها نیز همین اندازه است همچنین حروف د، ک، ط در بعضی کلمات نیز حروف ن، ر، ی، و هم ارتفاع با حروف ارتفاع‌دار (عمودی) مانند الف، ل و (ط/ظ) نوشته می‌شود. در این کتیبه نوع طراحی حروف د، ک، ط به یکدیگر شباهت دارند که در وقت خواندن موجب اشتباه می‌شود. تساوی دوایر حروف چشمه‌دار در کل متن این کتیبه رعایت شده است همچنین هنرمند برای طراحی حرف (لام-الف) توجه ویژه‌ای داشته دلیل آن هم ارزش‌های معنایی و نمادین حرف (لام-الف) است. حرف لام-الف (لا) در کل کتیبه کوفی (سوره یس) دارای هشت نوع است که از لحاظ ظاهری بسیار به هم شبیه هستند اما در جزئیات باهم متفاوت هستند. حرف لام-الف در کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر با حرف لام-الف کتیبه کوفی محراب مسجدجامع گلپایگان (۵۰۸ هـ ق) شباهت بسیار دارد. علاوه بر حرف (لام-الف) شکل کلی حروف نیز به کتیبه کوفی (سوره یس) شباهت شماتیک دارد اما از نقوش اسلیمی در پس‌زمینه آن استفاده

نشده‌است. این شباهت می‌تواند صحتی بر دوره ایجاد کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر باشد. کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر علاوه بر داشتن این ویژگی‌ها از ساختار نظام‌مند خط‌کوفی، شامل نظام نوشتاری و نظام گیاهی پیروی می‌کند و بیشترین تنوع حروف در نظام نوشتاری ایجاد شده‌است. در این کتیبه از ۹ خط راهنما برای طراحی حروف و اتصالات آنها در کلمات پیروی می‌کنند. ۸ خط راهنما در نظام نوشتاری استفاده شده‌است و خط راهنمای نهم ارتفاع حروف عمودی را تعیین می‌کند. دو خط راهنما از این خطوط، خطوط کرسی‌زمینه هستند و اتصالات حروف در کل کتیبه بر روی این دو خط قرار گرفته‌است. شش خط راهنمای دیگر ابتدا و انتهای حروف را در نظام نوشتاری مشخص می‌کند. هر حرف بر روی یک خط راهنما شروع می‌شود و بر روی خط راهنمای دیگری تمام می‌شود و حروف خارج از این خطوط طراحی نشده‌اند. این هشت خط راهنمای افقی با فاصله‌های یکسانی از یکدیگر قرار گرفته‌اند و ساختار حروف در کلمات کتیبه بر روی این خطوط طراحی شده‌اند. خط راهنمای ۱، تمامی قوس‌های حروف ف، (ع)، ه، ن، و، ی در کل سی و دو متر این کتیبه بر روی آن تمام می‌شود. خط راهنمای ۲، انتهای دوایر حروف م و خط انتهایی حرف د و انتهای کشیدگی حرف و در کل سی و دو متر این کتیبه بر روی این خط راهنما تمام می‌شود. خط راهنمای (۵)، ۶، ۷، ۸ که ابتدای شروع حروف و انتهای اوج قوس‌ها حروف در کل سی و دو متر این کتیبه روی آنها قرار می‌گیرد. در چگونگی طراحی ساختار کتیبه کوفی (سوره یس) مسجدجامع شوشتر به نظر می‌رسد که هنرمند در طراحی این کتیبه از صفحات شطرنجی طراحی شده با نسبتی از یک واحد مشخص استفاده کرده‌است به این دلیل که تمامی ضخامت‌های حروف افقی و عمودی و همچنین خطوط راهنمای طراحی حروف افقی این کتیبه از اندازه مشخصی پیروی می‌کند. پس از اجرای سیستمی متن کل کتیبه و قرار دادن این کتیبه بر جدول‌کشی تمامی حروف افقی و عمودی حروف بر روی خطوط خانه‌های شطرنجی قرار گرفتند. رعایت این قواعد باعث ایجاد تناسب و زیبایی در این کتیبه شده‌است. تمام تناسباتی که در تمامی قسمت‌های این کتیبه رعایت شده‌است باعث ایجاد تناسب کلی در سی و دو متر این کتیبه شده‌است. درباره فضای کلی این کتیبه فاصله بین خط راهنمای هشتم تا خط راهنمای نهم دو برابر فضای نظام نوشتاری است. فضای خالی بین کشیدگی‌های حروف ارتفاع‌دار مانند الف‌ها، در کل کتیبه متنوع بوده و این تنوع اندازه در سی و دو متر کتیبه بارها تکرار شده‌است و این تکرارها با هم برابر است و ضرب‌آهنگی از فضاهای منفی را در کل کتیبه ایجاد کرده‌است. آنچه در ساختار این کتیبه مشخص است ریتم فضاهای خالی در کل کتیبه است که این فضای ریتمی با طرح‌هایی از نقوش اسلیمی که بدون ارتباط با مفهوم آیات سوره یس نیست پر شده‌است. استفاده از نقوش اسلیمی فضاهای منفی به ایجاد تعادل بین فضای مثبت و منفی موجود در ساختار این کتیبه کمک کرده‌است.

منابع و مآخذ

آرنه‌ایم، رودلف، ۱۳۶۸، هنر و ادراک بصری، ترجمه مجید اخگر، تهران، انتشارات سمت.
افشار، ایرج، ۱۳۷۳، خوزستان و تمدن دیرینه آن، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
احمدی، غلامعلی، شمشیری، محمدرضا، رحمانی، جهانبخش، ۱۳۹۸، فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه عالمه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی، نشریه علمی- پژوهشی مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶. صص ۳۱۲.
بلر، شیلا، ۱۳۹۴، نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، ترجمه مهدی گلچین عارفی،

تهران، موسسه تالیف، ترجمه و نشر آثار هنری متن.
جزایری شوشتری، سید عبدالله، ۱۳۸۸، تذکره شوشتر، اهوان، نشر تر آوا.
خزائی، محمد، ۱۳۹۵، منارجام، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر.
دلاوران، ابراهیم، ۱۳۹۵، مطالعه زیبایی شناسی کتیبه‌های اسلامی شوشتر از قرن سوم ق تا اواخر دوره قاجار (نمونه‌های موردی: ۱- مسجد جامع شوشتر ۲- امامزاده عبدالله شوشتر ۳- بقعه سید محمد گلابی)، استاد راهنما: حمیدرضا قلیچ خانی، پایان نامه کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشگاه سوره.
شیمیل، آنه ماری، ۱۳۸۶، خوشنویسی اسلامی، ترجمه مهناز شایسته فر، تهران: انتشارات موسسه مطالعات هنر اسلامی.
عزیزپور، شادابه، صالحی کاخکی، احمد، ۱۳۹۲، نقوش و کتیبه‌های مساجد جامع گلپایگان، اردستان و زواره، اصفهان، انتشارات گل‌دسته.
فضایلی، حبیب الله، ۱۳۶۲، اطلس خط (تحقیق در خطوط اسلامی)، اصفهان، انتشارات مشعل.
قوچانی، عبدالله؛ رحیمی فر، مهناز، ۱۳۸۰، کتیبه‌های مسجد جامع و امامزاده عبدالله شوشتر، تهران، ناشر پژوهشکده زبان و گویش.
گدار، آندره، ۱۳۷۷، هنر ایران، ترجمه بهروز حبیبی، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
ماسینیون، لوئی، کراوس، پل، ۱۳۹۰، اخبار حلاج، ترجمه امید حلاج، تهران، جامی.
مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۷۸، تاریخ هنر ایران در دوران اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
مکی‌نژاد، مهدی، آیت‌اللهی، حبیب‌الله، هراتی، محمد، ۱۳۸۸، تناسب و ترکیب در کتیبه محراب مسجد جامع تبریز، نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی، شماره ۴۰، صص ۸۷.
مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۸۹، عنوان ساختار و قابلیت‌های خط کوفی در کتیبه‌نگاری معماری ایران (سلجوقی تا صفوی)، استاد راهنما: حبیب‌الله آیت‌اللهی، استاد مشاور: محمد مهدی هراتی، دکتری پژوهش هنر، دانشگاه شاهد.
مکی‌نژاد، مهدی، ۱۳۹۷، ساختار ویژگی کتیبه‌های کوفی تزئینی (گل و برگدار) در دوره سلجوقی و ایلخانی، نشریه علمی-پژوهشی نگره شماره ۴۶، صص ۲۰-۱۹.
ونگ، و سیوس. ۱۳۸۷. اصول فرم و طرح، ترجمه آزاده بیدار بخت و نسترن لواسانی. تهران: انتشارات نی.
Mosavi Jazayeri, Ali Mohammad Chaharmahali, Patrik Ringgenberg, Perette E. Michelli, S.M.H, (2015), Kufic Inscriptions of the historic grand mosque of shoushtar, Blautopf publishing, New York ~ Ulm.
Analysis of the structure and visual features of the Kufic inscription of Surah Yasin in Shushtar Grand Mosque
Sahar Salehi. Graduate Master of Visual Communication. Tarbiat Modares University. Saharsalehi420@gmail.com
Mohamad Khazai. Professor of Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Tehran, Iran. Khazaiem@modares.ac.ir
Seyed abotorab ahmadpanah. Assistant Professor Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Tehran, Iran. ahmadp_a@modares.ac.ir

- Mohammad Mehdi Herati, PhD in Art Research, Shahed University.
- Makinejad, Mehdi, (2018) , Structure and Appearance of Decorative Kufic (Gol-dar, Gereh-dar) Inscriptions in the Seljuk and Ilkhanid Eras. Scientific-Research Journal No. 46, pp. 19-20.
- Quchani, Abdullah; Rahimifar, Mahnaz, (2001) , Inscriptions of the Grand Mosque and Imamzadeh Abdullah Shushtar. Tehran: Publisher of Language and Speech Research Institute.
- Schimmel, Anne Marie, (2007) , Calligraphy and Islamic culture. Translated by Mahnaz Shayestehfar. Tehran, Institute of Islamic Art Studies Publications.
- Wang, Wesius, (2008) , Principles of form and design, free translation by Bidar Bakht and Nastaran Lavasani. Tehran: Ney Publications.
- Mosavi Jazayeri, Ali Mohammad Chaharmahali, Patrik Ringgenberg, Perette E. Michelli, S.M.H , (2015) , Kufic Inscriptions of the historic grand mosque of shoushtar. Blautopf publishing, New York ~ Ulm.

letters و, ن, ه, ع, ف and ی in the whole thirty-two-meter inscription end on this line. The guideline (2) : the end of circles in letter م and the end line of letter د and the end of elongation in letter و in the whole thirty-two-meter inscription end on this guideline. The guidelines (5), (6), (7) and (8) : the beginning of the letter and the end of arcs in the whole thirty-two-meter inscription place on these guidelines. To know about how the structure of the Kufic inscription (Surah Yasin) of Shushtar Grand Mosque is designed, we can say that the artist has used the checkered tables pages with the specific proportion of units due to the fact that all the thickness of the horizontal and vertical letters as well as the guidelines for designing the horizontal letters follow a specific size. After systematically executing the text of the whole inscription and placing it on the tabulation of all horizontal and vertical letters on the lines of the checkered table squares. All the proportions regarded in this inscriptions lead to a general appropriateness in the thirty-to-meter inscription. About the whole space of the inscription, the space between the eighth guide line to ninth guide line is twice the space of the written system. The empty space between the elongations of the high letters such as الف is various in the whole inscription which is repeated over and over throughout the inscription equally creating a rhythm of negative spaces. What is clear in the structure of this inscription is the rhythm of empty spaces throughout the inscription filled with designs of Islamic motifs that are related to the verses meaning (Surah Yasin). Using Islamic motifs in the spaces helps balance the positive and negative spaces in the structure of the inscription.

Keywords: Shushtar Grand Mosque, Kufic inscription, Surah Yasin, visual features

References: Arnheim, Rudolph, (1989) , Art and Visual Perception, translated by Majid Akhgar. Tehran: Samat Publications.

Afshar, iraj, (1994) , Khuzestan and its ancient civilization, Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.

Azizpour, Shadabeh; Salehi Kakhki, Ahmad, (2013) , Motifs&Inscriptions of Great Mosques From Golpayegan, Ardestan and Zavare. Isfahan: Goldasteh Publications.

Ahmadi, Gholamali; Shamshiri, Mohammadreza; Rahmani, Jahanbakhsh, (2020) , Subject of God in the System of Being from Allameh Tabatabai's Viewpoint and Its Reflection on the Inscriptions of Islamic Structures. scientific quarterly Islamic Art, No. 15, pp. 312.

Blair, shila, (2015) , The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana. Translated by Mahdi Golchin Arefi. Tehran: Institute for Compiling, Translating and Publishing Works of Art (Matn).

Delavaran, Ibrahim, (2016) , Branch aesthetic study of Islamic inscriptions from the third century AD to the late Qajar (Case examples: 1-Grand mosque 2-Tomb Shrine of Abdullah 3-The tomb of Syed Mohammad golaby). Supervisor: Hamidreza Ghelichkhani, Master Thesis in Handicrafts.

Godard, Andre, (1998) , Iranian Art. Translated by Behrouz Habibi. Tehran: Shahid Beheshti University Press.

Jazayeri Shoushtari, Seyed Abdullah, (2009) , Tazkereh Shushtar. Ahwaz: Tarava Publications.

Khazai, Mohamad, (2017) , The Jam Minaret, Tehran: farhangestan hinar Publications.

Massignon, Loeis, Krauss, Paul, 2011, Akhbar Hallaj, translated by Omid Hallaj, Tehran, Jami.

Makinejad, Mehdi, (1999) , History of Iranian art in the Islamic era. Tehran: Samat Publications.

Makinejad, Mehdi, Ayatollahi, Habibollah, Herati, Mohammad, 2009, Proportion and composition in the inscription on the altar of Tabriz Grand Mosque, Journal of Honar-Ha-Ye Ziba Honar-Ha-Ye Tajasomi, No. 40, pp. 87.

Makinejad, Mehdi, (2010) , Title of The structure and abilities of Kufic calligraphy in Iran architecture (from Saljuqi to safavid).Supervisor: Habibollah Ayatollah, Consulting Professor:

Analysis of the structure and visual features of the Kufic inscription of Surah Yasin in Shushtar Grand Mosque

Sahar Salehi. Graduate Master of Visual Communication. Tarbiat Modares University.

Mohamad Khazai. Professor of Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Tehran, Iran.

Seyed abotorab ahmadpanah. Assistant Professor Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture, Tehran, Iran.

Received: 2020/07/14 Accepted: 2020/12/09

The construction of the Shushtar Mosque was completed in the year (512-529) AH. The construction date of that year is (254) AH. The Kufic inscription (Surah Yasin) on the wall of Shushtar Grand Mosque's Altar is one of the successful examples of Kufic script in buildings' decoration. This inscription in thirty-two meters long containing verses 8 to 23 of Surah Yasin. It is a combination of simple and barg-dar Kufic script with plastered Islamic motifs in the background. This study aims to discover the structure and visual features of Kufic inscription (Surah Yasin) in Shushtar Grand Mosque. The questions are: what are the constituent structures in the written system of Kufic inscription (Surah Yasin) in Shushtar Grand Mosque? What visual features and capabilities does it follow? The research method is descriptive-analytical and data are collected from library and field. Data analysis is qualitative and based on logic and reasoning. This inscription is thirty-two meters long and forty centimeters wide which shows the height of the vertical letters such as الف. The letters ك, د, and ط and in some words the letters ي, ر, ن and و have the same height as vertical letters such as ل, الف and (طظ). The letters ك, د and ط are designed similarly which lead to mistakes during reading. The artist also paid special attention to design the letter (لام-الف) due to its semantic and symbolic values of letters. The letter (لام-الف) consists of eight types which are similar in appearance but different in details. The letter (لام-الف) in the Kufic inscription (Surah Yasin) of Shushtar Grand Mosque is very similar to the letter (لام-الف) in Kufic inscription of Golpayegan Grand Mosque's Altar (508 AH). Moreover, the whole form of the letters is schematically similar to the Kufic inscription (Surah Yasin) but Islamic motifs are not used in the background. This similarity can show the period of the Kufic inscription origin of Shushtar Grand Mosque. The Kufic inscription (Surah Yasin) of Shushtar Grand Mosque follows a systematic structure of Kufic script including the written system and vegetal design system with the most various letters in the written system. Nine guide lines are used to design the letters and their connections in the words. Eight guide lines are used in the written system and the ninth guide line shows the height of the vertical letters; two of them are background baselines and the letters' connections are placed on them in the whole inscription. Six other guide lines determine the beginning and the end of the letters in the written system. Each letter starts on a guide line and ends on another guide line; the letters are designed so that they do not cross over the guide lines. The eight horizontal guide lines are placed with the same distance from each other and the letters' structure in the inscriptions' words are designed on these lines. The guideline (1) : all the arcs of